

ԲԱՆԱՎԵՃ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ

ԳԱՌՆԱՀՈՎՏԻ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԿՈԹՈՂԸ ՆՈՐ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բանալի բառեր – վաղմիջնադարյան, հուշարձան, պատկերաքանդակ, հեթանոսական, հինկտակարանյան, զոհաբերություն, մեկնաբանություն, խաչ, աստվածուհի

Արագածոտնի մարզի Գառնահովիտ գյուղը, բացի VII դ. Ս. Գևորգ փառահեղ եկեղեցուց, հայտնի է նաև վաղմիջնադարյան անգուգական կոթողով, որը պահվում է Սարդարապատի թանգարանամերձ հրապարակում¹, իսկ կրկնօրինակը՝ ՀՊՊԹ-ի մուտքի մոտ: Այդ յուրօրինակ կոթողին անդրադարձել են մի խումբ գիտնականներ, բայց թվագրության ու պատկերաքանդակների նրանց վերլուծություններում տակավին կան վերջնական պատասխանների կարոտ հարցեր:

Կոթողն առաջինն ուշադրության է արժանացրել Թորոս Թորամանյանը, երբ այն նկատել է Գառնահովիտ գյուղի մոտ գտնվող վաղմիջնադարյան գերեզմանոցում, որն անվանի ճարտարապետը համարում է նախաքրիստոնեական հանգստարան²:

Բարկեն Առաքելյանի նկարագրությամբ՝ կոթողը բավականին մեծ չափերի է, «որի վերին մասը ջարդված է: Մնացած բեկորի բարձրությունն է 1,65 մետր, մի կողը 0,50 մետր, մյուս կողը 0,60 մետր: Համեմատելով նման կոթողների հետ և ելնելով երեսների լայնության չափերից ու քանդակներից՝ կարելի է ենթադրել, որ ամբողջական կոթողի բարձրությունը եղել է մոտ երեք մետր և դեպի վեր քիչ նեղացել է»³:

Թ. Թորամանյանը կարծում է, թե քառակողմ կոթողը հեթանոսական շրջանի արվեստի գործ է⁴՝ առանց ուշադրություն դարձնելու առաջին նիս-

---

¹ Կոթողը 1970 թ. Գառնահովիտ գյուղից տեղափոխվել է Հայաստանի պատմության պետական թանգարան (այսուհետև՝ ՀՊՊԹ), իսկ 1979 թ.՝ Սարդարապատի թանգարան:

² Տե՛ս Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Ժող. 1-ին, Երևան, 1942, էջ 23:

³ Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դարերում, Երևան, 1949, էջ 49:

⁴ Տե՛ս Թորամանյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 23:

տի աստվածաշնչյան պատկերաքանդակներին, որտեղ Մորիա սարի վրա (Ծննդ. 22. 1-13), ըստ Գարեգին Հովսեփյանի, «Աբրահամի զոհաբերությունն է: Եռաստիճան պատուանդանի վերայ տնկուած է բունը եւ նորայ վերայ հաստատուած քառանկիւնի սեղանը, վերան նստեցրած ծալապատիկ ձեւով Իսահակը: Աբրահամը բարձրացրել է ձախ ձեռքը, բռնել զոհի գլխից կամ մագերից, իսկ աջը մեկնել, երեւի, սուրը ձեռքին... վիզը կտրելու համար: Իսահակի գլխից վեր երեւում է մի բան, որ Սաբեկայ ծառից կախուած խոյր պիտի լինի:

Աբրահամը հագել է մինչեւ ոլոքները հասնող բաճկոն եւ ուսերին ձգել երկար, բիզանդական կոշուած տոգայ, որի վերին քղանցքները կախուած են ուսերից դեպի կուրծքը... Նորա գլխին եւս մի բան պիտի լինէր, որ եղծուած է, հաւանօրէն հրեշտակը, կամ Տիրոջ աջը, որ ցույց է տալիս ծառից կախուած խոյր: Խմբանկարի տակ սովորական ականթն է, եռատերեւ, կողերի տերեւների կէտը միւս երեսներին անցած»¹:

Նկ. 1. Աբրահամի զոհաբերությունը

Գրիգոր Գրիգորյանը պաշտպանում է Թ. Թորամանյանին կոթողի հեթանոսական ծագման հարցում և կարծում, որ Աբրահամի զոհաբերության տեսարանի առկայությունը դեռևս հիմք չէ հուշարձանը քրիստոնեական համարելու համար: Նա մի շարք փաստարկների հիմամբ հայտնում է այն ուշագրավ տեսակետը, որ հրեաների նախահայր Աբրահամի պատմությունը հայտնի է և տարածված է եղել հեթանոսական Հայաստանում՝ նախ հրեական ծագում ունեցող հզոր Բագրատունիների, ինչպես նաև Տիգրան Մեծի (Ք. ա. 95-55) կողմից Հայաստան բերված մեծաթիվ հրեա գերիների շնորհիվ: Ապա Գր. Գրիգորյանը կովան է դարձնում Մովսես Խորենացու այն վկայությունը, որ ըստ Սուրբ Գրքի՝ Աբրահամ նահապետից առաջ է եկել պարթևների ցեղը, որի ներկայացուցիչ Վաղարշակը (Ք. ա. 11 դ.), դառնալով Հայոց թագավոր և Արմավիրում կառուցելով մեհյան, արձաններ է կանգնեցրել արեգակի, լուսնի և իր նախնիների (պարզ է նաև՝ Աբրահամի ու Իսահակի համար), որոնց պաշտամունքը փաստորեն մտցրել է հայկական պանթեոն²: Այո՛, Աբրահամն ու Իսահակը հնարավոր է պաշտված լինեն հրեական միջավայրում, Հայոց պարթևական արքունիքում, Բագ-

¹ Գարեգին վրդ. Յովսեփեան, Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, պրակ Գ., Նիւ Եորք, 1944, էջ 112-115:

² Տե՛ս Գրիգորյան Գր., Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողները, Երևան, 2012, էջ 87:

րատունիների վաղ ժառանգական հայրենիք Մպեր գավառում, որը գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանում, բայց ոչ Հայկ նահապետի անմիջական սերունդներին պատկանող տիրույթներում, այդ թվում նաև Գառնահովտում:

Կոթողի երկրորդ նիստին, ըստ Բ. Առաքելյանի՝ «ներքևում քանդակված է նույնալիսի ականթատերն կենտրոնական փնջով, քիչ վերևում դարձյալ ականթատերներ փոքր ինչ այլ կերպավորումով, կենտրոնում ցողուն, վրան բացված ծաղիկը...: Վերևում կանգնած է մի ֆիգուրա en face, որից պահ-

Նկ. 2. Կոթողի երկրորդ նիստը

պանված է գոտուց ներքևի մասը, հագին երկարաճիտք կոշիկներ, գոգավոր փեշերով գոտեպինդ զգեստ և խոզազուլիս ֆիգուրաներին հատուկ վերարկու, աջ փեշը ծածկում է ֆիգուրայի կողքը, երևում է վերարկուի կեղծ թևը»¹: Նա կարծես ականարկում է Տրդատ Մեծին, երբ նա խոզազուլիս դարձավ Հռիփսիմյաց կույսերի նախճիրից հետո: Ուրեմն այդ դեպքում արքայից վեր պետք է պատկերված լիներ Գրիգոր Լուսավորիչը՝ լուսապսակով և Մուրբ գիրքը ձեռքին, ինչպես Թալինի վաղմիջնադարյան կոթողի վրա: Սակայն, կարծում ենք, ավելի ճիշտ է Գ. Հովսեփյանը, որը հավանական է համարում, որ պատկերվածը կարող է լինել ննջեցյալը²: Այս տեսակետին համամիտ է նաև Գր. Գրիգորյանը, որը ննջեցյալի ոտքերի ներքևում պատկերված բույսը համարում է մահվան ու վերակենդանացման գաղափարի խորհրդանիշ, սակայն եզրահանգում է, որ երկրորդ նիստի հորինվածքը ևս հեթանոսական է³:

Ննջեցյալի թերի պատկերի հագուստները վկայում են, որ նա եղել է բարձրաշխարհիկ անձ: Վարդան Հացունու պարզաբանմամբ՝ հայ իշխանների պատմուճանները ձգվում էին մինչև ծնկները՝ «ի բաց առեալ անոնք՝ որ թագաւորական արտօնութեամբ կը կրէին զպատմուճանն մեծ մինչև սրունից կէտը»⁴: Իշխանների զգեստի կարևորագույն բաղադրիչ էր համարվում գոտին, և «բոլոր նախարարք իրենց մեջքին կը պահէին զայն միշտ»⁵:

Անտարակույս, ննջեցյալը Կամսարական տոհմի ներկայացուցիչ է, քանի որ նրա ավատական տիրույթներում է գտնվել Գառնահովիտ գյուղը: Իսկ ո՞վ կարող է պատկերված լինել: Այդ հարցի պատասխանը հուշում է առաջին նիստի խմբապատկերի՝ Աբրահամի զոհաբերության պատմության

¹ Առաքելյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 49:

² Տե՛ս Հովսեփյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 116:

³ Տե՛ս Գրիգորյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 84-85:

⁴ Հացունի Վ., Պատմութիւն հին հայ տարագին, Վենետիկ, 1923, էջ 117:

⁵ Նույն տեղում:

անկայությունը կոթողի վրա: Թեման պատահական չի ընտրված. ննջեցյալը, որը, դատելով հագուստներից, հասուն մարդ է, ինչ-որ ընդհանուր եզրեր ունի Աբրահամի ու Իսահակի հետ: Ջոհաբերվող մանուկ Իսահակը փրկվում է Աստծո կամքով: Արշակ Բ-ի կողմից բնաջնջվող Կամսարական տոհմից փրկվում է միայն Սպանդարատը¹: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Սպանդարատը փոքրիկ մանուկ է, որին փախցնում-փրկում է Հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը (345-368)²: Մովսես Խորենացին Սպանդարատին համարում է չափահաս, ավելին՝ ամուսնացած, կինը՝ Արշանու(յ)շը, Արշակունյաց տոհմից էր, նրանք ունեին երկու որդի, և իր հորեղբայր Ներսեհ Ա-ից դժգոհ՝ նա հեռացել ու բնակվում էր կողակցի ժառանգական կալվածում՝ Տարոնի և Հաշտյանքի կողմերում, այդ իսկ պատճառով հեռու լինելով՝ փրկվեց կոտորածից³:

Հայր Սահակ Կոզյանն ավելի ընդունելի է համարում Փավստոս Բուզանդի հաղորդած տեղեկությունը⁴, հավանաբար այն պատճառով, որ նա ժամանակագրական առումով ավելի մոտ է ողբերգական իրադարձություններին, քան պատմահայրը: Ամեն դեպքում, երկու պատմագիրների մոտ փրկվածը նույն անձն է՝ Սպանդարատը: Եթե զուգահեռում ենք կոթողի հետ, նա մանուկ է, ինչպես Իսահակը: Մովսես Խորենացին, գուցե, ավելի առաջ գնալով է ներկայացրել Սպանդարատին, երբ նա ողբերգական իրադարձություններից հետո արդեն հասուն մարդ էր: Այն, որ փրկվածն իրոք Սպանդարատն է, հաստատվում է նաև նրա անվան հայեցի ստուգաբանությամբ:

Հրաչյա Աճառյանը Սպանդարատ անունը ստուգաբանում է պահլավե-

---

¹ Հայտնի է, որ Սպանդարատի հորեղբայր Ներսեհ Ա Կամսարականը 358 թ. գլխավորել է նախարարական զորքերի հարձակումը Արշակ Բ արքայի (345-368) կողմից իր թագավորության սկզբներին Արարատ լեռան թիկունքին հիմնադրված Արշակավան քաղաքի վրա, որտեղ թագավորի կոչով ու զանազան արտոնությունների տրամադրմամբ բնակություն էին հաստատել պարտապաններ, վարկառուներ, խաբեբաներ, գողեր, մարդասպաններ, իրենց տերերի մոտից փախած ծառաներ, վնասարարներ, ամեն տեսակի հանցագործներ: Նկատելի է, որ Ներսեհն ավագ եղբորից՝ Արշավիր Ա Կամսարականից հետո դարձել էր «Տեր Շիրակայ եւ Արշարունեաց»: Նախարարները հիմնահատակ կործանեցին Արշակավանը, սրի քաշեցին բոլոր բնակիչներին, բացի ծծկեր երեխաներից, որովհետև կատաղած էին իրենց ծառաների և վնասարարների դեմ: 363 թ. Արշակ թագավորը վրեժխնդիր է լինում իր անվամբ հիմնադրված քաղաքի ավերման համար՝ սրատելով գլխավոր նախաձեռնողներին, հատկապես բնաջինջ անելով Կամսարական տոհմը՝ չխնայելով անգամ կանանց ու երեխաներին: Ոչ ոք նրանցից չփրկվեց, բացի Արշավիր Ա Կամսարականի որդի Սպանդարատից: Իսկ Կամսարականների տիրույթերը կցվեցին արքունիքին:

² Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն: Բնագիրը՝ Ք. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթագր. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1987, էջ 203:

³ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն: Քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբան. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1981, էջ 357, 393:

⁴ Տե՛ս **Կոզեան Ս.**, Կամսարականները. «Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց», Վիեննա, 1926, էջ 88:

րեն, որը նշանակում է «սրբատուր»¹, իսկ ըստ Ֆերդինանտ Յուստիի ու Հայնրիխ Հյուբշմանի, որոնց հղում է Ս. Կոզյանը՝ «գոհի բարեկամ»²: Հայերեն ստուգաբանելու դեպքում՝ Սպանդարատ բառն արտահայտում է սպանդի (կոտորածի) չենթարկվածի իմաստ: Հ. Աճառյանն **արատ** արմատը համարում է կորած (թեև այսօր այն մասամբ վերականգնված է, օրինակ՝ լեզվական արատ, սրտի արատ, ունենալ արատներ և այլն), «բայց կայ **անարատ** արմատը»³: Այն է՝ ըստ մեր տեսակետի՝ կոտորածից փրկվածի անունը նախապես հնչել է Սպանդանարատ, որը կրճատվել ու պահլավերենի ազդեցությամբ դարձել է Սպանդարատ: Վերջինս, կարծում ենք, ոչ թե փրկվածի անունն է, այլ մականունը: Դրանով է նա գրանցում ստացել պատմության էջերում, իսկ նրա իսկական անունը մոռացության է մատնվել:

Մովսես Խորենացուց հայտնի է, որ Սպանդարատ Կամսարականը, 371 թ. Ջիրավի ճակատամարտում հերոսաբար կռվելով ու թշնամիներից Ղեկաց (լեզգիների) արքա, քաջ Շերգիրին հաղթելուց հետո, Հայոց Պապ թագավորից (369-373) որպես քաջության պարգև ետ է ստացել հայրենի Արշարունիք և Շիրակ գավառները⁴: Կամսարականների սպանդից անցել էր ութ տարի, և մանուկ Սպանդարատը, մեծանալով Վասակ սպարապետի դաստիարակության ներքո, անշուշտ պետք է տիրապետեր նաև մամիկոնյանական մարտարվեստի նրբություններին և, դառնալով չափահաս, կարող էր լիովին մասնակցել Ջիրավի ճակատամարտին: Առհասարակ, հնում մանուկ նշանակել է **երիտասարդ, պատանի**⁵:

Պատանին արբունքի հասակն էր, մոտավորապես 14-ից 20 տարեկանը⁶: Եթե ընդունենք, որ սպանդի ժամանակ Սպանդարատը փոքրիկ մանուկ էր, այն է՝ 10-ից 12 տարեկան (շուրջ այդքան կարող էր եղած լիներ Իսահակը), ապա Ջիրավում նա արդեն կլիներ 18-ից 20 տարեկան:

Տեր դառնալով հայրենական տիրույթներին և անշուշտ նստելով իր հայրական Մարմետում (Երվանդաշատում)՝ Սպանդարատ Կամսարականն ամռան տապին կնախընտրեր շոգ Երասխաձոր-Արշարունիքից հեռանալ գով Շիրակ, որտեղ, Գառնահովտում գտնվելով, վախճանվել է ու թաղվել⁷:

¹ Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ., Երևան, 1948, էջ 597:

² Տե՛ս **Կոզեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 11:

³ **Աճառյան Հ.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 297:

⁴ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, նշվ. աշխ., էջ 371, 373:

⁵ Տե՛ս «Հայերեն բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հ. III, Երևան, 1944, էջ 255:

⁶ Տե՛ս «Հայերեն բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հ. IV, Երևան, 1945, էջ 57:

⁷ Մովսես Խորենացին հիշատակում է ևս մեկ Սպանդարատի՝ Արշարունյաց տեր, որը ս. Սահակ Ա Պարթև Հայոց կաթողիկոսին (387-439) արքայից ազատելու ու հայրապետական աթոռին վերադարձնելու խնդրանքով 432 թ. մեկնել է Տիգրանի՝ Պարսից Վռամ (Բահրամ) Ե Գոռ արքայի (421-439) մոտ (տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, նշվ. աշխ., էջ 435, 437): Սա չի կարող

Նկ. 3. Կոթողի երրորդ նիստը

Այն, որ կոթողի երկրորդ կողին պատկերվածը ննջեցյալ է, հասկացվում է նրա ոտքերի ներքևում ականթատերևների մեջ բացված ծաղիկով, որի բոլորուն տեսքը նման է հավերժության խորհրդանշանին, ինչն ակնարկում է հանգուցյալի հարության և դրախտային հավիտենական կյանքին արժանանալու մասին:

Կոթողի երկրորդ նիստն իմաստային առումով լրացնում է երրորդ կողը: Այստեղի պատկերաքանդակը թերևս ամենաառեղծվածայինն է: Ներքևում քանդակված են նախորդ երեսների նման ականթատերևներ, որոնց ետևում կանգնած է կին՝ երկար զգեստով, իրանը կիպ սեղմած գոտիով՝ կապը առջևից ներքև իջնող: Նա գլխից վեր բարձրացրած ձեռքերով բռնել է կրկնափեղկ սեղանաձև շրջանակ, որի մեջ կան վեցաթև և ութաթև երկու վարդյակ: Ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ կնոջ գլխին կա գլխարկ, որի ձևն անորոշ է՝ եղծված լինելու պատճառով:

Վարդապետը սեղանաձև շրջանակի միջի պսակաթերթերով վարդյակները հարցականով հաց է ենթադրում, «որ նուէր է մատուցանում, արդեօ՞ք վերելի անձնաւորութեան, որի ոտներն են միայն երեւում տարօրինակ կօշիկով (սանդալ)»:

Մեզ համար միանգամայն մուր է քանդակի նշանակությունը¹: Միաժամանակ այս երեսի պատկերաքանդակում նա տեսնում է հելլենական ձևակերպություն²:

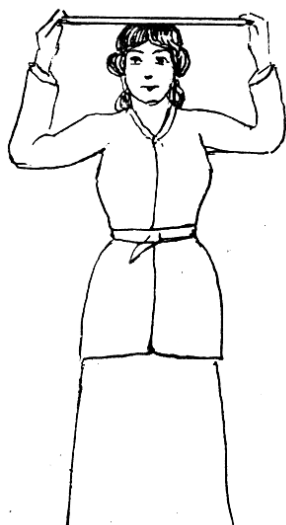
նույնանալ կոտորածից փրկված Սպանդարատի հետ, որովհետև պատմահայրը 387 թ. մեր երկծվենված հայրենիքի բյուզանդական մաս հեռացած Հայոց գլխավոր իշխանների շարքում հիշատակում է նրա որդի, պատանի Գազավոն Կամսարականին, որը 389 թ.՝ Արշակ Գ-ի (387-389) մահից հետո, դարձավ Բուզանդահայաստանի վերակացու՝ ստրատելատ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 383, 389, 391), ապա Խոսրով Գ-ի կոչով վերադարձավ Հայաստան ու վերստին տեր դարձավ Շիրակին ու Արշարունիքին: Գազավոնի բարձրանալը պատանի հասակում նշանակում է, որ հայրը՝ Սպանդարատը, արդեն մահացած էր: Ինչ վերաբերում է Սպանդարատ Բ-ին, ապա նա հավանական է՝ լինի Գազավոնի եղբայր Շավարշի որդին (Գազավոնի տղան Հրահատն էր, նա հետագայում դարձավ Կամսարական տոհմի նահապետը), որի անունը ներառված չէ Կամսարականների տոհմածառում (տե՛ս **Կոզեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 172): Իսկ Սպանդարատ անունը Ս. Կոզյանի դիտարկմամբ՝ «այլուր այնքան ցանցառաղէպ էր, որ Կամսարական տոհմին սեպհական անուններէն կարելի է համարիլ» (նույն տեղում, էջ 17-18):

¹ **Հովսեփյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 116:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Լևոն Ազարյանը հնարավոր է համարում, որ «սա հեթանոսական թեմա է, գուցե որևէ աստվածուհի»¹: Ըստ նրա՝ Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը սասանյան արվեստի ադդեցություն է տեսնում, և քանդակը նրան հիշեցնում է Անահիտ դիցուհուն²: Իսկ Ասատուր Մնացականյանը, Լ. Ազարյանի մեջբերմամբ, «այս քանդակը պտղաբերության ու գարնանային աստվածության պատկեր է համարում»³: Այդ հորինվածքը հեթանոսական է կարծում նաև Գր. Գրիգորյանը⁴:

Բոլոր տեսակետներն ընդունելի չեն, քանի որ անտեսված է կամ յուրովի է ընկալված կոթողի քրիստոնեական-հինկտակարանյան ակունքը՝ Աբրահամի զոհաբերության տեսարանը: Գ. Հովսեփյանի՝ հելլենական ձևակերպություն տեսնելը նույնպես հարիր չէ, քանի որ հեթանոսությունը իր պաշտամունքային կառույցներով ու կուռքերով ոչնչացնելով մերժած քրիստոնությունը, այն էլ վաղ միջնադարում, հին, խորտակված կրոնին տեղ չէր տա:

Նկ. 4. Կոթողի երրորդ նիստի վերարտադրությունը

Բ. Առաքելյանի տեսակետը, որը պատկերվածը Տիրամայրն է⁵, ընդունելի կլիներ սրբապսակի առկայության դեպքում, որը չկա, մինչդեռ Հայաստանի վաղմիջնադարյան կոթողներում Աստվածածինը պատկերվում է լուսապսակով:

Վերջին տարիներին նոր տեսակետ է առաջ քաշել Զարուհի Հակոբյանը, ըստ որի՝ կինը «Մառնան է, նրա ձեռքերում հացեր են՝ ըստ Աբրահամի հյուրընկալության պատմության»⁶: Հայտնի է, որ Մառնան Իսահակին ծննդաբերել է գառամյալ հասակում, հետևապես նա պետք է պատկերվեր ծեր տարիքին բնորոշ տեսքով, ինչպես ամուսինը՝ Աբրահամը, կոթողի առաջին երեսին, մինչդեռ կինն ունի երիտասարդի առույգ ու պիրկ մարմին:

Իսկ Առաքել Պատրիկն իր հերթին փորձել է կնոջը պատկերել տարազով՝ հետևյալ վերարտադրությամբ⁷:

Մենք կարծում ենք, որ գեղեցկուհին Արշանու(յ)՝ Արշակունին է՝

¹ Ազարյան Լ., Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975, էջ 65:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, Մնացականյան Ա., Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955, էջ 61-62:

⁴ Տե՛ս Գրիգորյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 86:

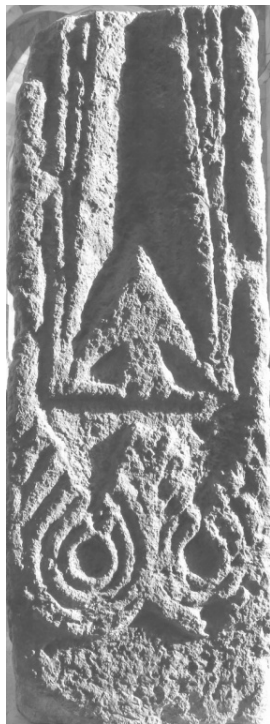
⁵ Տե՛ս Առաքելյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 50:

⁶ Հակոբյան Զ., Հայկական վաղմիջնադարյան քանդակը (4-7-րդ դարեր), Երևան, 2016, էջ 74:

⁷ Պատրիկ Ա., Հայկական տարազ, Армянский костюм, Armenian national costumes, Երևան, 1983, էջ 36, տախտակ 11:

Սպանդարատի կինը: Մարմինը ձգող գոտին, բացի կնոջ գեղեցկությունն ընդգծելուց, ցույց է տալիս նրա իշխանուհի լինելը: Վեր պարզած ձեռքերով բռնած սեղանաձև շրջանակները խորհրդանշում են նրա և ամուսնու տապանները, որոնք իշխանուհին, դնելով ամենաողորմած Հիսուս Քրիստոսի ոտքերի տակ (պահպանվել են միայն ստորին հատվածները), Բարձրյալից հայցում է Երկրորդ գալուստով Աստծո արքայությունում հավիտենական կյանք, որը խորհրդանշում են հավերժության գաղափարանիշ երկու վարդյակները՝ Սպանդարատի ու իր՝ Արշանու(յ)շի համար: Այստեղից ենթադրելի է, որ կոթողի պատվիրատուն կինն է, և հուշարձանը կանգնեցվել է ոչ թե մեկ, այլ երկու հոգու՝ ամուսինների հիշատակի համար:

Ինչ վերաբերում է վերջին՝ չորրորդ նիստին, ապա այնտեղ պահպանված է՝ ներքևում, նույն ակնաթերթը, որից վերև՝ ակոսի մեջ, ամենաստորին մասում՝ կարճ պոչուկով եռանկյունաձև սլաք՝ դեպի վեր ուղղորդված:

Նկ. 5. Կոթողի չորրորդ նիստը

Բ. Առաքելյանի մեկնաբանությամբ՝ «չորրորդ երեսի վրա մենք ունենք խաչի երկարաձիգ քանդակի ներքևի թևը լայն գեղարդաձև հիմքով, ինչպիսին հանդիպում է Թալինի, Մրենի և Դարբանդի կողմերում»¹: Քրիստոնեական պատկերագրությունում եռանկյունաձև սլաքը՝ եռանկյունին, կարող է խորհրդանշել Սուրբ Երրորդությունը:

Ըստ Լ. Ագարյանի՝ «սլաքի և եռանկյունաձև սեպի պատկերը Աստրեստանում ընդունվել է որպես աստվածային հասկացության խորհրդանիշ: Այն կապում են նաև հայկական Տիր աստվածության հետ: Տիր բառը հին պարսկերենում նշանակել է նաև նետ և Մերկուրի (Տիր) մոլորակը: Առավել կարևոր է Խորենացու այն վկայությունը, թե Արշակ Ա-ն (II դ. վերջ մ. թ. ա.) ի նշանավորումն պոնտացիների դեմ տարած հաղթանակի, վրան տեգ ամրացրած կոթող է կանգնեցնում²: Հնարավոր է, որ դեկորատիվ նշանակություն ստացած զարդապատկերային այս մոտիվը կոթողների վրա խաչի հետ մեկտեղ խորհրդանշում է նաև քրիստոնեության հաղթանակը»³:

Ըստ Գր. Գրիգորյանի՝ Գառնահովտի կոթողի այդ «նիստին պատկերված նիզակատեգի քանդակը Միհր աստծո ատրիբուտն է, և կոնկրետ այս հորինվածքում Միհրը ներկայանում է իբրև գերեզմանների

¹ Առաքելյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 51:

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 135:

³ Ագարյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 66:

վերակացու ու պահապան, ննջեցյալների ճակատագրի տեր»¹: Ինչ վերաբերում է վերասլաց ակոսին, ապա Գր. Գրիգորյանն այն կարծում է սեպ և, ի տարբերություն Լ. Ազարյանի, դա է համարում Տիր աստծո խորհրդանիշը, այլ ոչ թե տեգը, որը նա կապում է Միհրի հետ²: Ամեն դեպքում, Միհրն ու Տիրն աղերսվում են «հոգու փրկության գաղափարի հետ»³ և անկախ ժամանակից՝ ընդգծում կոթողի մահարձան լինելը:

Այսպիսով, Գառնահովտի կոթողը մեր կողմից համարվելով Սպանդարատ Կամսարականի և Արշանու(յ)շ Արշակունու հիշատակին կանգնեցված հուշարձան՝ հստակեցնում է նաև դրա կերտման ժամանակը՝ IV դարի երկրորդ կես:

Ашот Манучарян – Гарнаовитский раннесредневековый памятник с новыми, частичными комментариями

Своеобразный памятник Гарнаовита эпохи раннего средневековья исследовали некоторые ученые, выражая различные точки зрения по поводу скульптурных изображений, сохранившихся на всех четырех сторонах стелы. Торос Тораманян датировал памятник языческой эпохой, не учитывая изображение на лицевой стороне, на которой, согласно Гарегину Овсепяну, представлена ветхозаветная сцена жертвоприношения Авраама (Быт. 22. 1-13). Неполное изображение на четвертой стороне правильно интерпретировал Бабкен Аракелян, отмечая, что здесь высечено нижнее длинное крыло креста. Основной загадкой являются изображения на второй и третьей сторонах, на которых предположительно изображены царь Трдат III, Богородица Мария (Б. Аракелян), языческая богиня Анаит (Сирарпи Тер-Нерсесян и др.) или жена Авраама Сара (Заруи Акопян). В результате наших исследований было выявлено, что на второй и третьей сторонах изображены князь Спандарат Камсаракан и его жена Аршануш Аршакуни. Именно ко времени их деятельности относится Гарнаовитский памятник, то есть к середине IV века.

Ashot Manucharyan – The Early Medieval Monument of Garnahovit. New Data and Commentaries

The unique early medieval monument of Garnahovit has been studied by a number of scholars, who expressed various viewpoints on the sculptural images depicted on all four sides of the memorial. Toros Toramanyan ascribed it to the pagan period, without regard to the image on the front side, on which, according to Garegin Hovsepyan, an Old Testament scene of Abraham's sacrifice is represented (Genesis 22. 1-13). Incomplete image on the forth side was correctly interpreted by Babken Arakelyan, who mentioned that here the lower long wing of a cross is carved. The main riddle are the images on the second and third sides, where the king Tiridates III, Holy Mother (B. Arakelyan), pagan goddess Anahit (Sirarpi Ter-Nersesyan and others) or Abraham's wife, Sarah (Zaruhi Hakobyan) are supposedly depicted. As a result of

---

¹ Գրիգորյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 82:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81:

³ Նույն տեղում, էջ 83:

our research it was revealed that on the second and third sides the prince Spandarat Kamsarakan and his wife Arshanush Arshakuni are depicted. Thus, Garnahovit stela is ascribed to the period of their activities, i.e. to the middle of IV century.

Ներկայացվել է 13.01.2020

Գրախոսվել է 24.03.2020

Ընդունվել է տպագրության 30.06.2020